

Népességgpolitika mint birodalomszervezési elv: az örmény–azeri konfliktus előzményei az orosz és a szovjet birodalomépítési időszakban

Farid Shafiyev: *Resettling the Borderlands: State Relocations and Ethnic Conflict in the South Caucasus*. Montreal–Kingston: McGill–Queen’s University Press, 2018, 330 o.
https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2022.2.7

Az Örményország és Azerbajdzsán között húzódó, területi vitán alapuló, közel harmincéves konfliktus talán már a végéhez közeledik. Azerbajdzsán 2020 őszén visszaszerezte a Hegyi-Karabah körüli hét járást és a szovjet időkben korlátozott autonómiát élvező terület egy kis részét (mindenekelőtt a nagy történelmi és kulturális jelentőséggel bíró Susa városát). A két nemzet közötti kapcsolatok rehabilitációja jelenleg szinte lehetetlen feladatnak tűnik, azonban ez nem mindig volt így. A 18. századig a Dél-Kaukázus területén számos különböző etnikumhoz és vallási felekezethez tartozó népcsoport élt viszonylag békésen egymás mellett. Farid Shafiyev a könyvében a cári Oroszország, illetve a Szovjetunió népességgpolitikájának a bemutatásával tárja fel az olvasó számára, hogy milyen hatással voltak az állam által koordinált különböző demográfiai folyamatok a régió leghosszabb modernkori konfliktusának a kialakulására.

Farid Shafiyev az azeri elnöki adminisztráció alatt működő külpolitikai kutatóintézet, a Center of Analysis of International Relations (AIR Center) igazgatója, korábban Csehországban és Kanadában volt nagykövet. A könyv alapját az ottawai Carleton Egyetem doktori képzése lezárásaként írt disszertációja képezi. Korábban Bakuban, valamint a Harvard Egyetemen végezte a tanulmányait, és természetszerűleg személyes kötődése is van az örmény–azeri konfliktushoz: 1987 és 1989 között sorkatonaként szolgált a szovjet fegyveres erőkhöz, majd átélte a Hegyi-Karabah elszakadását.

Műve megírása során Shafiyev arra törekedett, hogy a rendelkezésre álló szakirodalom közül mindig hiteles, s nem átpolitizált forrásokat használjon, így sikerült felülkerekednie azon a hibán, amelyen sok más, a konfliktussal kapcsolatos elemzés nem tudott: *nem próbálta meg bebizonyítani egyik fél igazát sem*. Az örmény és az azeri történészekre ugyanis a 20. század során jellemző volt, hogy a saját nemzetüknek a vitatott területekre vonatkozó fennhatóságának a legitimitását helyezték előtérbe, így az írásaikban különböző, akár kétes vagy nem bebizonyított történelmi feltevéseket is tényként kezeltek. Shafiyev viszont leszögezi (24. o.), hogy azok egy tudományos kutatás számára irrelevánsak, a konfliktus megoldása szempontjából pedig kifejezetten károsak. Pedig a történelem során sokszor használták azokat az állami áttelepítések és a migrációs politikák legitimálására – úgy az Orosz Birodalomban, mint a Szovjetunióban és annak a két dél-kaukázusi tagköztársaságában.

Shafiyev műve hat fejezetből áll, a törzsszöveg terjedelme 228 oldal. A könyv által vizsgált időintervallum 1817-től 1953-ig tart, azonban fontos kiemelni, hogy a szerzőnek nem célja a Dél-Kaukázus és a cári Oroszország (illetve a Szovjetunió) közös történelmének a bemutatása, csak a konfliktus szempontjából kritikus időszakokra koncentrálni. Ezek a következők: 1817–1850, 1878–1914 és 1941–1953. A három periódus azért fontos, mert akkor zajlottak a Dél-Kaukázusban a hatalom által kontrollált demográfiai projektek, amelyek célja a határvidékek stabilizálása és a terjeszkedés volt (10. o.). A könyvben Shafiyev két fő hipotézis mentén vizsgálja az említett ciklusokat (7–10. o.):

- A cári Oroszország és a Szovjetunió népességpolitikája között párhuzam vonható, mivel ugyanazon érdekek mentén és ugyanolyan eszközök alkalmazásával alakították a dél-kaukázusi régió demográfiai összetételét.
- A régióban lezajlott demográfiai projektek komoly hatással voltak az etnikai-területi konfliktus kialakulására.

A könyv négy nézőpontból elemzi az Orosz Birodalom, illetve a Szovjetunió be- és áttelepítéseit. Ezek a következők:

- Az első ilyen faktor maga az *ember*. A mű végigköveti, hogyan változott a különböző etnikumok helyzete az orosz hatalomhoz való viszonyuk mentén, és az hogyan járult hozzá a népességpolitikai folyamatok lezajlásához. A vizsgált időszakok mindegyikében más népcsoportok kerültek az áttelepítések középpontjába: az örményektől és az azeriektől kezdve a németeken át egészen a nem ortodox oroszokig.
- A következő szempont a *hatalom*. A könyv egyik fő hipotézise, hogy a be- és áttelepítések elsődleges mozgatórugói a mindenkor orosz hatalom geopolitikai és biztonságpolitikai érdekei voltak, a gazdasági és a kulturális faktorok csak másodlagos szerepet játszottak. A vizsgált demográfiai folyamatok minden esetben felülről irányítottak, erősen kontrolláltak és szervezettek voltak. A mű részletekbe menően elemzi e folyamatok sikerességét vagy kudarcát, illetve azt, hogy hogyan járultak hozzá a kialakult konfliktushoz.
- A harmadik aspektus a tér. A ratzeli geopolitikai percepció fontos eleme, a *Lebensraum*-elmélet, továbbá a mozgó határok¹ tökéletesen alkalmazhatóak az Orosz Birodalom dél-kaukázusi terjeszkedésére. Más gyarmatosító országokkal ellentétben a cári Oroszország nem tengeri hatalom volt, így számára a perifériák és a határvidékek stabilizálása és biztonsága kiemelt jelentőséggel bírt.² A lakossági áttelepítésekre a cári hatalom

1 Friedrich Ratzel (1844–1904) német geopolitikai gondolkodó az államnak a földrajzi dimenziója és a magatartása/cselekvése közti összefüggéseket vizsgálta. *Lebensraum* (élettér) -elméletében az államokra mint biológiai organizmusokra tekintett, amelyek számára a népességük és a gazdaságuk növekedéséből kifolyólag a (más államok rovására történő) terjeszkedés létszükséglet. A határok az államok perifériájának a szerves részei, és a folyamatos küzdelem és vetélkedés miatt állandó mozgásban vannak. Az elmélet később a náci ideológia egyik alapját is képezte.

2 A tengeri hatalmaknak a gyarmatosítás során nem volt elsődleges érdekük az újonnan megszerzett területek lojális népességgel való betelepítése, mivel azok a földrajzi elhelyezkedésük miatt nem jelentettek közvetlen veszélyt a birodalom magterületére (sokszor több ezer kilométerre helyezkedtek el a központtól, pl. a Brit Birodalom esetén). Számukra a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok

megteremtésének az elsődleges eszközként tekintettek, ezért mindig szükségesnek tartották a lojális etnikumok betelepítését az újonnan megszerzett területekre.

- Végül, de nem utolsósorban említendő a kialakult *konfliktus*. A könyv alapvető célja, hogy bemutassa az állam által kontrollált népességmozgásoknak a 20. század végén kitört örmény–azeri konfliktusra gyakorolt hatását. Ezért a mű csak azokat a be- és áttelepítési folyamatokat vizsgálja, amelyek a Dél-Kaukázust érintették, és amelyeknek közvetett vagy közvetlen hatásuk volt a később kialakult ellentétre.

* * *

Shafiyev könyve alapvetően két részre osztható: az elsőben a cári Oroszország népességpolitikáját vizsgálja a Dél-Kaukázus meghódításától az első világháborúig (16–144. o.). A térségnek az Orosz Birodalomhoz csatolását hasonlóan képzelték el, mint az Észak-Kaukázusé történt, egy gondosan megtervezett eljárás mentén. Azonban a Dél-Kaukázusban számos olyan akadályba ütköztek, amelyek az északi régió esetében nem álltak fenn. Közülük a legfontosabb, hogy a területen nagyszámú muszlim etnikum élt (azeriek, kurdok, cserkeszek stb.), akik korábban a szomszédos, szintén muszlim többségű birodalmak fennhatósága alá tartoztak. Az Oszmán és a Perzsa Birodalom is jó kapcsolatot ápolt velük, ezért az oroszok kezdettől fogva gyanúval tekintettek rájuk. Nagy Péter a terület meghódításának a szükségességét négy indokkal legitimálta:

1. Az összefüggő birodalom geopolitikája következtében az Orosz Birodalomnak természetes szükséglete a terjeszkedés.
2. Az Orosz Birodalomban kell egyesíteni az ortodox keresztény hívőket („harmadik Róma”).
3. A Közel-Keletet elkerülő kereskedelmi útvonal kialakítása Ázsiával (ez ma is tervben van: az észak–déli szállítási folyosó

kiépítése, valamint a helyi adminisztráció megszervezése volt kulcsfontosságú az új kolóniák tekintetében. A nagy kiterjedésű szárazföldi birodalmak – például Oroszország – esetében a gyarmatok a magterület közvetlen szomszédságából kerültek ki, ezért létfontosságú volt az új térségek stabilizálása.

létrehozásáról 2002-ben írt alá megállapodást Oroszország, Irán és India).

4. A Dél-Kaukázus területén élő keresztény népek „kérték” az Orosz Birodalom védelmét az elnyomó muszlim hatalommal szemben.

Nagy Péter víziója mellett Nagy Katalin „keleti rendszere” is fontos alapul szolgált a Dél-Kaukázus meghódításához. A lényege egy oroszbarát államokból álló kapcsolatrendszer kiépítése volt, amelynek szerves részét képezte az áttelepítési politika. Habár a két uralkodó regnálása alatt nem sikerült teljesen okkupálni a térséget, az általuk lefektetett elvek alapjaiban határozták meg a régióra vonatkozó későbbi cári népességpolitikát.

A Dél-Kaukázus 1829-re vált az Orosz Birodalom részévé, azonban az első be- és áttelepítések már 1817-ben megkezdődtek: először német telepesek érkeztek gazdasági és „civilizációs” célokkal. Az orosz vezetések úgy tekintettek az ott élt muszlim népekre, mint bárbar, civilizálatlan közösségre, ezért „civilizációs küldetésbe” kezdtek. A cári elképzelés a következő volt: a betelepített „civilizált” népesportok a kulturális keveredés során elindítják a helyi „civilizálatlan” muszlim népeket egy szociokulturális fejlődési úton, amelynek végén ők maguk is „civilizáltak” lesznek. A gyakorlatban azonban a helyiek és a németek egymástól elkülönülten, izolációban éltek. Az utóbbiak betelepítése azonban gazdasági szempontból sikeresnek mondható: a mezőgazdaságban számos technológiai újítást honosítottak meg, illetve tanítottak meg az ott élő népeknek.

A következő az örményeket és így magát a konfliktust is közvetve érintő első áttelepítés volt, amely 1828-tól 1831-ig tartott: két kánóság, Karabah és Nahicseván területére telepítettek be örményeket az Oszmán Birodalomból, illetve a Perzsa Birodalomból. A cél a keresztény populációnak a térségbeli növelése volt. Shafiyev kiemeli, hogy ekkorra tehetők az örmények és az azeriek (az orosz vezetés szóhasználatában: a kaukázusi tatárok) közötti első kisebb összetűzések, amelyek oka a szervezetlenség és a számos adminisztrációs hiba

volt. A cári Oroszország betelepítési politikáját az jellemezte, hogy a folyamat elején a különböző népeket a bevándorlásra ösztönözte, de amint megérkeztek, már kevés segítséget kaptak az új életük elkezdéséhez, jóformán magukra hagyta őket. Az első összetűzések és viták általában a területekért folytak: a betelepített örmények, akik sok esetben nem kaptak saját földet, az azeriektől vettek el. Ez az időszak kiemelt jelentőséggel bír a jelenlegi konfliktus kapcsán, mivel akkor hozták létre az Orosz Birodalmon belül az Örmény Provinciát, amely a korábbi azeri Nahicseván és Erivan (Jereván) kánságból állt, és magában foglalta a mai Örményország központi területeit, Törökország *Iğdır* tartományát (amely akkoriban az Oszmán Birodalom Kars tartományának a része volt), valamint az Azerbajdzsán fennhatósága alatt álló Nahicseván exklávé. A provincia területe később az örmény nacionalizmus és kollektív identitás bázisa lett.

A cári vezetés az első betelepítések sikertelensége ellenére is folytatta az addigi politikáját: 1830 és 1840 között az orosz magterületről telepített át olyan vallási mozgalmakat és közösségeket a Dél-Kaukázusba, amelyek elutasították az orosz ortodox egyházat és a katonai szolgálatot (a szombatosokból kivált és a judaizmusra áttért keresztények, a *szubbotnyikok*, valamint az orosz „szellemi keresztényekhez” tartozó *duhoborok*). A folyamat célja a térség russzifikációja volt, s ehhez három kulcsfontosságú feladatot kellett teljesítenie: a régió feletti katonai kontroll növelését a lojális populáció segítségével, a civilizációs küldetést, valamint a keresztény népesség arányának a növelését. Ahogy a németek betelepítésénél, ez esetben is csak gazdasági sikerességről lehet beszélni: az áttelepített oroszok nagyban hozzájárultak a dél-kaukázusi infrastruktúra kialakulásához.

Az első rész utolsó fejezetében Shafiyev a betelepített és a helyi népesség viszonyát vizsgálja, és hat interakció-típust különít el:

1. *Területviták.* A már említett orosz adminisztrációs hibák és a felelőtlen földelosztás következtében alakultak ki. Főként az örmény–azeri viszonylatban volt jellemző, azonban a német és az orosz telepesek esetében is történtek ilyen jellegű összetűzések a muszlim népességgel.

2. *Részleges „újrafeudalizálódás”*. A nem egyenlő mértékben történt földelosztások következményeként a keresztény és a muszlim népesség között hasonló viszony alakult ki, mint a feudalizmus időszakában a földesúr és a jobbágysai között.
 3. *Erőszakos konfliktusok*. Szinte minden esetben az örmény és az azeri etnikum között alakultak ki. A legjelentősebb összecsapások 1904–1905-ben zajlottak. Az olajtermelés robbanásszerű növekedésének³ következtében ugyanis rengeteg örmény vándorolt be Bakuba, akik később a cári felfogásnak köszönhetően – miszerint ők az ellenséges, megbízhatatlan muszlim etnikummal szemben lojális, keresztény népcsoportot alkotnak – vezető pozíciókba kerültek a közigazgatásban, és az adminisztratív szervezetekben ugrásszerűen megnőtt az arányuk. Ehhez kapcsolódott még az örmény nacionalizmus eszméjének a terjedése, valamint a cárellenes mozgalmak megjelenése mindkét oldalon. Nagyon jól mutatja a cári (majd később a szovjet vezetés által is átvett) „oszd meg és uralkodj!” stratégiájának a sikerességét, hogy az első összecsapások a cári elnyomással szemben létrejött mozgalmak *között* történtek: a két népcsoport közötti etnikai gyűlölet erősebb volt annál, hogy együtt tudjanak harcolni a rezsim ellen.
 4. *Gazdasági kapcsolat*. A német és orosz lakosság korábban már említett betelepítése hatására a muszlim népesség számos új mezőgazdasági technológiát tudott elsajátítani.
 5. *Kölcsönös segítség*. Habár a betelepített és a helyi népcsoportokra jellemzőbb volt az egymás iránti ellenségeség, számos esetben békés, baráti viszony is ki tudott alakulni köztük. A különböző járványok idején, valamint a mai Azerbajdzsán alacsonyán fekvő területeinek a klímájából adódó természeti katasztrófák (pl. erdőtűzek) során elengedhetetlen volt a kooperáció és egymás segítése.
-
- 3 A 19. század közepétől az első világháborúig tartó folyamat, amelynek keretein belül elkezdődött a bakui olajkitermelés, ami rengeteg munkást és vállalkozót vonzott a városba, s megindult a modern infrastruktúra kiépítése is. A 20. század elejére Baku népessége elérte, sőt meg is haladta a száznegyvenezer főt (1851-ben tízezer fő alatt volt).

6. *Kulturális kapcsolat.* A helyi és a betelepített népcsoportok akarva-akaratlanul is keveredtek egymással, így egy nagyon heterogén és multietnikus populáció alakult ki a régióban. Ez a helyzet a 20. század közepétől, a szovjet deportálások, illetve etnikai tisztogatások következtében kezdett drasztikusan megváltozni.

* * *

A könyv második részében a szerző a Szovjetunió által végrehajtott betelepítéseknek, deportálásoknak az etnikai konfliktusokra gyakorolt hatását elemzi (145–216. o.). Az első megállapítása, hogy a cári és a szovjet népességpolitika között kontinuitás mutatható ki. Az új vezetés – akárcsak elődje – a geopolitikai és a gazdasági érdekeinek megfelelően hajtotta végre az egyes népcsoportok betelepítését. Számukra is nagyon fontos volt a birodalomépítés és az annak eszközeként szolgáló népességpolitika. A hasonlóságok mellett azonban különbségek is megfigyelhetők; az egyik a kontroll mértékében mutatkozott meg.

Shafiyev a Szovjetunió államgépezetét a Michel Foucault által kidolgozott panoptikum-elmélettel hozza összefüggésbe. Az elmélet az állami kontroll és a modern hatalom három legfontosabb alapelvét írja le: jelenlét az állampolgárok életében (minden téren); az egyén individualizációja és homogén közösségek létrehozása; valamint a hatalom és a megfigyelés teljes körű kiterjesztése. E karakterjegyek megfigyelhetők a Szovjetunió népességpolitikájában is. A két vezetés populációformáló tevékenysége közötti másik fontos különbség a kommunizmus ideológiájából fakad. A Szovjetunió megalakulása után már nemcsak az etnikumok szerint történtek az áttelepítések, hanem a társadalmi osztályok alapján is, hiszen a lojális és az ellenséges közösségek egyaránt elkülöníthetők mindkét esetben. Ennek következtében a szovjet időszakban a népességpolitika sokkal ideologizáltabb volt, mint korábban, s a kollektivizálás és az iparosítás fontos eszköze lett.

Shafiyev művében az utolsó vizsgált időszak (1941–1953) a német etnikumnak a második világháború alatti deportálását, az örmények-

nek a háború utáni ismételt betelepítését, valamint az azerieknek az örmények lakta új területekről történő kitoloncolását foglalja magában. A második világháború lezárulta után a szovjet vezetés új geopolitikai célt tűzött ki maga elé: Törökországtól akart területeket szerezni, s ezt az örmények újbóli „felhasználásával”, az ún. „Piemont-elv” alkalmazásával kívánta elérni. Ennek lényege, hogy egy adott országba olyan népcsoportot telepítenek be, amelynek a történelmi hazája a célország területére is benyúlt, s az erre való hivatkozással jogot formálnak bizonyos nagyságú földre. Ennek a tökéletes példája valósult meg a második világháború után, amikor A moszkvai vezetés a kelet-törökországi Kars tartományt akarta bekebelezni, a hivatkozási alapot az adta, hogy a terület valaha Nagy-Örményország részét képezte. A követelés megerősítése érdekében újabb betelepítések kezdődtek: a tervek szerint mintegy háromszázhatvanezer örmény érkezett volna oda (többek között Iránból, Törökországból, a Közel-Keletről (Libanon, Szíria, Egyiptom, Irak), Görögországból, Franciaországból, Romániából, valamint az Amerikai Egyesült Államokból, de végül „csak” kilencven-százezer telepedett le 1946 és 1949 között. Ennek azonban két nagyon súlyos következménye lett az örmény–azeri konfliktusra.

Újra felszínre tört az örmény nacionalizmus, és a szovjet vezetés ígéretet tett a területeik bővítésére, amit sok, diaszpórában élő örmény Nagy-Örményország létrehozásának a lehetőségeként értelmezett (183. o.). A betelepítések leginkább Karabah, Jereván, Zangezur és Nahicseván tartományt célozták; a két vitatott hovatartozásúnak (Karabah és Nahicseván) a sorsáról akkoriban folyamatos tárgyalások folytak az Azerbajdzsáni és az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság vezetése és Moszkva között. Habár a folyamatok kontrolláltabbak voltak, mint a cári Oroszország idején, a bürokrácia felkészületlensége, az adminisztráció szervezetlensége, valamint a lakhatás és a munkahely hiánya, amellyel az újonnan érkezőknek kellett szembesülniük, ismét az etnikai gyűlölet fellángolásához vezetett.

Az említett területekre az örmények betelepítése 1946-tól 1949-ig zajlott ugyan, de már 1948-ban megkezdődött az azeri kisebbség egy részének az örmény tagköztársaságból való deportálása (1948 és

1953 között körülbelül negyvenötezer azerinek kellett távoznia). Ezt a moszkvai vezetés a mezőgazdaság átstrukturálásával magyarázta, ugyanis az alacsonyan fekvő területekre telepítette le őket, ahol a gyapottermelés fellendítése volt a cél.

Shafiyev érvelése szerint azonban valójában két oka volt a deportálásoknak: egyrészt a betelepített örményeknek lakhely és munka kellett, s miután nem sikerült területeket szerezni Törökországtól, így „kárpótolták” őket; másrészt pedig a köztársaságok népességének a homogenizálása. A szovjet vezetés úgy tartotta, hogy minél homogénebb egy nemzet, annál könnyebb megfigyelni a tagjait és elnyomni őket. Az 1960-as évekre az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság lakosságát 90 százalékban örmény etnikumúak tették ki, 1994-re ez arán az etnikai tisztogatások és a háború következtében már 98 százalék volt. A hegyvidékről áttelepített azeriek a Kura és az Araz folyó mentén elterülő síkságok (az eredeti azeri területek) klímájához nehezen tudtak alkalmazkodni: számos járvány, betegség tört ki közöttük, a mezőgazdasági reform sikertelensége miatt pedig rengetegen éltek szegénységben. E tényezők mind hozzájárultak ahhoz, hogy a két népcsoport közötti feszültség folyamatosan növekedett, végül fegyveres konfliktusban eszkalálódott.

* * *

Farid Shafiyev könyve részletes és pontos képet nyújt az olvasónak az Orosz Birodalom és a Szovjetunió által a Dél-Kaukázusban alkalmazott birodalomépítési stratégiáról – az azeri oldal érzékenységevel. A be- és áttelepítések közvetve és közvetlenül is hozzájárultak a napjainkra kialakult helyzethez, amelyet az író a befejező részben három dimenzió mentén foglal össze:

1. *Demográfiai kontextus.* A népességpolitika következtében alakult ki a Dél-Kaukázus köztársaságainak a mai, homogén képe. A 18. század előtt a terület rendkívül színes és heterogén volt – mind vallásilag, mind pedig a népcsoportok szintjén.
2. *Adminisztratív megközelítés.* A cári és a szovjet vezetés a különböző etnikumok közötti privilégiumokat egyenlőtlenül osztotta

el. Mindig voltak olyan népcsoportok, amelyeket lojálisnak és hasznosnak tartottak, így azok kiváltságos helyzetbe kerültek vagy előnyt élveztek (pl. az örmények), míg másokat ellenséges, nem lojális népként kezeltek (pl. az azerieket). Ezeknek az etnikumoknak kevés lehetőségük volt közigazgatási vagy katonai állás betöltésére, ezért kialakult egy aszimmetrikus rendszer, amely még inkább növelte a feszültségeket.

3. *Földrajzi dimenzió.* Az áttelepítések és a deportálások következtében a két nép tudatában megjelent a „történelmi haza” percepciója, amelynek mindkét oldalon szerves részét képezték a vitatott területek, legfőképpen Hegyi-Karabah tartomány. Itt fontos megemlíteni az örmény egyház szerepét is, amely aktívan vett részt e folyamatokban, s ezáltal egy milliókat érintő konfliktus kialakulásában közreműködött.

A mű fontos részét képezi az örmény–azeri konfliktust kutató és bemutató szakirodalomnak. A témával foglalkozó kutatók számára elengedhetetlen olvasmány, mivel az ellentét központi eleméről (a területvitáról) és annak kialakulásáról nyújt átfogó képet. Ráadásul a nemzetközi szakirodalomban jóval kisebb arányban találhatók azeri szerzők által írt művek.

Shafiyev fontos üzenettel zárja a könyvet: a konfliktusok, deportálások és áttelepítések áldozatainak az életét már nem adhatjuk vissza, azonban a nemzetközi közösségnek minden erőfeszítéssel azon kell lennie, hogy a jövőben a térségbelihez hasonló tragédiák ne történhessenek meg.

A könyv 2018-ban íródott, s azóta a második hegyi-karabahi háború is lezajlott, amely szintén sok áldozattal járt mindkét oldalon. De itt az idő, hogy a két nemzet végre rehabilitálja a kapcsolatait, és együttműködjön a hazájuk és a régió érdekében. A térségben rengeteg potenciál rejlik, amelyet közös erőfeszítésekkel az eddigieknél sokkal hatékonyabban ki lehetne aknázni.

Scheffèr Joakim – Wagner Péter